Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XXV – 2024 | INSTYTUT HISTORII NAUKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK

FORTYFIKACJE NA DAWNYCH MAPACH

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXV – 2024
FORTYFIKACJE NA DAWNYCH MAPACH

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XXV – 2024
FORTIFICATIONS ON OLD MAPS

Komitet redakcyjny
Beata Konopska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie)
Dorota Kozłowska (Instytut Historii Nauki PAN)
Radosław Skrycki (Uniwersytet Szczeciński)

Redaktor naukowy
Radosław Skrycki

Recenzentka
dr hab. Beata Konopska, prof. UMCS

Opracowanie redakcyjne, korekta
Michał Gierke

Skład i łamanie
Renata Sarna

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.pl

© by: IHN PAN & Authors

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-965210-9-5

Warszawa 2024

SPIS TREŚCI

Bogusław Dybaś
Relacja między fortyfikacjami i ich kartograficznymi przedstawieniami na przykładzie nowożytnych planów Torunia 5

Anna Pastorek
Dunkierka i Fort Mardijk w latach czterdziestych XVII wieku na mapach ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie 33

Radosław Skrycki
Twierdza jako atrybut aspiracji kolonialnych. Przykład Brandenburgii-Prus 1680–1721 55

Robert Klimek
Mapy Józefa Naronowicza-Narońskiego jako źródło do poznania lokalizacji zaginionych strażnic krzyżackich 71

Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk
Forteca w Zbąszyniu jako część historycznego krajobrazu kulturowego 93

Jakub Kuna, Zdzisław Noga, Jakub Żygawski
Powstanie, rozwój, dekompozycja i renesans Twierdzy Zamość w cyfrowej odsłonie Atlasu historycznego miast polskich 129

Lucyna Szaniawska
Szerokie pole działania inżynierów wojskowych w XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem opracowania map 165

Aliaksei Adamovitch
Mapa radziwiłłowska jako źródło dla prezentacji terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Europy Willema Blaeu'a (1608) 189

Mikola Volkau
Wizerunki miejscowości na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku 213

Ilya Andreyeu
Ślad augsburski mapy ściennej Wielkiego Księstwa Litewskiego 227

CONTENTS

Bogusław Dybaś
The relationship between fortifications and their cartographic representations on the example of early modern plans of Toruń 5

Anna Pastorek
Dunkirk and Fort-Mardyck in the 1640s on maps from the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam 33

Radosław Skrycki
The Fortress as an Attribute of Colonial Aspirations: The Example of Brandenburg-Prussia 1680–1721 55

Robert Klimek
Józef Naronowicz-Naroński's maps as a source of knowledge location of the lost Teutonic watchtowers 71

Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk
Zbąszyń Fortress as a part of the historical cultural landscape 93

Jakub Kuna, Zdzisław Noga, Jakub Żygawski
The origin, development, decomposition and renaissance of the Zamość Fortress as presented in the digital version of the Polish Historical Towns Atlas 129

Lucyna Szaniawska
The wide field of activity of military engineers in the 17th century, with particular emphasis on the development of maps 165

Aliaksei Adamovitch
The „Radziwiłł" map as a source for the presentation of the territory of the Grand Duchy of Lithuania on Willem Blaeu's map of Europe (1608) 189

Mikola Volkau
Settlement icons on the map of the Grand Duchy of Lithuania of 1613 213

Ilya Andreyeu
The Augsburg trace of the wall map of the Grand Duchy of Lithuania 227

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XXV, 2024, s. 189–211
© Instytut Historii Nauki PAN
Zespół Historii Kartografii

Mapa radziwiłłowska jako źródło dla prezentacji terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Europy Willema Blaeu'a (1608)

Aliaksei Adamovitch
Kraków
ORCID: 0000-0002-3528-1370
alex@adamovitch.eu

Zarys treści: Niniejszy artykuł prezentuje analizę map przedstawiających terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, które zostały opublikowane jako mapy ścienne Europy i Świata w latach 1595–1613 w Holandii. Dotychczas uważano, że nie istnieje żadna zachowana mapa, która potwierdzałaby istnienie pierwotnej mapie Makowskiego, przed rokiem 1613. Jednak przeprowadzona analiza pozwoliła autorowi artykułu udowodnić, że już w 1608 roku Willem Blaeu wykorzystał to samo źródło do stworzenia mapy Europy, które później posłużyło mu do opracowania mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku. To z kolei potwierdza hipotezę postawioną przez Stanisława Alexandrowicza, że istniała wcześniejsza edycja mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego datowana na około 1603 rok.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, historia kartografii, Tomasz Makowski, mapa Europy Willema Blaeu'a (1608)

Wprowadzenie

Badania nad kartografią Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym nad mapą Litwy wydaną przez Willema Blaeu'a w 1613 roku, mają już długą tradycję. Wiele osób, takich jak Karol Buczek, Jarosław Łuczyński, Gunther Schilder, Algirdas Gliožaitis i inni badacze, poświęciło czas i uwagę na analizę tej mapy[1]. Szczególną uwagę warto zwrócić na prace Stanisława Alexandrowicza, który przez wiele lat zajmował się różnymi aspektami mapy z 1613 roku. Niemniej nie można stwierdzić, że wszystkie aspekty związane z powstaniem tej mapy zostały już w pełni zbadane.

[1] A. Braziūnienė, *LDK 1613 M. Žemėlapio Laidos: Istoriografinis aspektas*, „Knygotyra", 2019, t. 72, 62–89. Alma Braziūnienė jest autorką jednego z najobszerniejszych przeglądów bibliograficznych dotyczących badań nad mapą Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jej praca stanowi wszechstronne opracowanie literatury naukowej związanej z tym tematem.

Rok powstania amsterdamskiego wydania mapy Litwy opublikowanej przez Willema Blaeu'a jest dokładnie udokumentowany. Potwierdza go nie tylko data podana w kartuszu („Amsterodami, Excudebat Guilhelmus Janssonius sub signo | Solarij deaurati. Anno 1613"), ale także prezentacja mapy na jesiennych targach książki we Frankfurcie nad Menem tego samego roku. Sekcja książki „Historia, polityka, geografia" zawiera mapę: *Nova et accurata magni ducatus Lithuaniae, tabula geographica, quatuor foliis regalibus constans, Amsterodami apud Corn. Nicolai et Henr. Laurentii*[2]. Zgodnie z tradycją uznano jednak istnienie wcześniejszego wydania mapy radziwiłłowskiej. Wspominał o niej w połowie XVII wieku Martin Zeiller[3], a po nim – Andreas Celarius[4]. Jan Daniel Janocki (1720–1786), prefekt Biblioteki Załuskich, nazwał mapę Litwy Tomasza Makowskiego „najrzadszą wśród litewskich map". Janocki zauważył, że biskup Józef Andrzej Załuski (1702–1774) nigdy jej nie widział[5]. Michał Wiszniewski (1794–1865) w swojej historii literatury jednoznacznie stwierdził, że książę „dał Makowskiemu Tomaszowi wysztychować w Nieświeżu kartę Litwy i biegu Dnieprowego którą w r. 1613 w Amsterdamie, ale *mniej dokładnie przebito*, a potem na mniejszą skalę przerobiono"[6]. Edward Rastawiecki (1804–1879) w swojej *Mappografii dawnej Polski* napisał: „wydana na początku 17-go wieku, przez Tomasza Makowskiego, ze stanu rycerskiego Polaka (...) wspomina od Hessela Gerarda, w przypisie do mappy Rusi wydanej przez niego roku 1614"[7].

Początkowo Stanisław Alexandrowicz negował istnienie wcześniejszej kopii mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego, tradycyjnie nazywanej edycją nieświeską. Na podstawie zachowanej korespondencji udowodnił jednak istnienie mapy radziwiłłowskiej wydanej po raz pierwszy około 1603 roku[8].

---

[2] *Catalogus universalis pro nundinis Francofurtensibus autumnalibus de Anno 1613* […], Leipzig 1613. Polskie tłumaczenie autora: *Nowa i dokładna mapa geograficzna Wielkiego Księstwa Litewskiego, składająca się z czterech oddzielnych arkuszy, wydana w Amsterdamie przez Corn. Nicolai & Henr. Laurentii.* W 1620 r. Paul Balduan (*Bibliotheca historica, sive Elenchus scriptorum historicorum et geographicorum selectissimorum*, Lipsiae 1620) opublikował opis tej samej mapy.

[3] M. Zeiller, *Neue Beschreibung des Königreichs Polen und Grossherzogtums Lithauen* […], Ulm 1647, s. 195: „Gedachter Herzog Christoff mag vielleicht der Nicolaus Christophorus Radivilus, Herzog zu Olika und Nieswiesz, des H. Römischen Reichs Fürst u. Ritter von Jerusalem, gewest seyn, der seine Reiss ins gelobte Land in etlichen Episteln beschrieben, und auff dessen Anordnung und Unkosten die grosse Lithauische Landtaffel gemacht, hernach Anno 1613 wieder, aber nicht zum besten, gedruckt, und folgends, in kleinere Form gebracht worden ist".

[4] A. Cellarius, *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lituania* […] *novissima descriptio*, Amstelodami 1659, s. 279: „Dux ille Christophorus forsan fuit Nicolaus Christophorus Radivilus Dux Oliikiae et Nieswietzii, S. Imperii Romani Princeps etc., Eques Hierosolymitanus, qui iter suum in Terram Sanctam aliquot epistolis descripsit, et propriis sumptibus grandem illum Lituaniae typum geographicum, anno 1613 iterum, sed non admodum accurate impressum, conficiendum curavit".

[5] J.D. Janocki, *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum mecenatumque memoriae miscellae*, vol. II, Varsaviae et Lipsiae 1779, s. 162: „Nec Episcopo Kiovensi, Josepho Andreae Comiti Zaluscio, patriorum monumentorum indagatori tanto, unquam visa: nec audita quidem fuit".

[6] M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. VII, Kraków 1845, s. 555.

[7] E. Rastawiecki, *Mappografia dawnej Polski*, Warszawa 1846, s. 116–117.

[8] S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012, s. 71–122.

Ryc. 1. Mapa ścienna Wielkiego Księstwa Litewskiego Willema Blaeu'a z 16013 r. Rytował Hessel Gerritsz. Źródło: Biblioteka Księżnej Anny Amalii

Chociaż Alexandrowicz uważał istnienie edycji z Nieświeża za udowodnione, długotrwałe poszukiwania kopii mapy lub innych źródeł związanych z tą mapą zakończyły się niepowodzeniem. Günter Schilder był jednym z głównych krytyków Alexandrowicza. Stwierdził on, że do Amsterdamu wysłano tylko rękopisową wersję mapy, która miała zostać wykorzystana przez holenderskich rytowników. Schilder nie przedstawił jednak argumentów ani nie podał przybliżonej daty, kiedy ów rękopis mógłby trafić do Amsterdamu. Twierdził jednocześnie, że pierwotne jest wydanie z 1613 roku, a o wcześniejszych edycjach będzie można mówić dopiero po odnalezieniu wcześniejszej kopii mapy[9].

Aby potwierdzić hipotezę Alexandrowicza o istnieniu wydania nieświeskiego mapy radziwiłłowskiej, konieczne jest odnalezienie samej mapy, zgodnie z propozycją Schildera, lub znalezienie na mapach wydanych w latach 1600–1612 znaczącej liczby miejscowości, które pojawiają się po raz pierwszy na mapach i mają podobne położenie na mapie Radziwiłła z 1613 roku. Przeprowadzono już wcześniejsze badania porównawcze dotyczące zapożyczeń miejscowości na mapach księstwa – wymienić można prace Karola Buczka i Stanisława Alexandrowicza. W wyniku tych badań nie odnaleziono jednak żadnej mapy, która przynajmniej częściowo przypominałaby mapę Radziwiłła

[9] G. Schilder, *Monumenta cartographica Neerlandica*, vol. 1–8, Alphen aan den Rijn 1986–2007; vol. 9, Leiden 2013; tutaj: vol. 9, s. 216.

pod względem rozmieszczenia miejscowości na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego i została wydana przed 1613 rokiem. Należy jednak zaznaczyć, że wszystkie analizy porównawcze mapy radziwiłłowskiej ograniczały się do korzystania z map „regionalnych", podczas gdy opublikowane w Amsterdamie mapy ścienne świata i Europy zostały całkowicie pominięte.

W niniejszym opracowaniu skupiłem się wyłącznie na holenderskich mapach ściennych świata i Europy, opublikowanych przed 1613 rokiem, w celu identyfikacji nowych danych geograficznych dotyczących terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego.

1. Amsterdam jako światowe centrum map ściennych przełomu XVII i XVIII wieku

Mapy ścienne w historii niderlandzkiej kartografii przełomu XVII i XVIII wieku zostały całkowicie zignorowane przez badaczy kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mimo że mapy ścienne świata, a później poszczególnych kontynentów, były publikowane niemal co roku z uwagi na ostrą konkurencję wydawniczą, nie uwzględniono ich w analizach dotyczących najnowszych danych geograficznych.

Wieloarkuszowe mapy ścienne były drogimi przedmiotami, ale nie traktowano ich jak przedmiotów luksusowych. Cena zależała od rozmiaru, wzoru i koloru. Na wczesnych obrazach holenderskich artystów z XVII wieku można je zobaczyć na ścianach skromnych domów (*Stara kobieta modli się* Quirijna van Brekelenkama) oraz w bogatych pracowniach artystów (*Alegoria malarstwa*

Ryc. 2. Jan Vermeer, *Alegoria malarstwa*, 1662/1668.
Źródło: Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jan_Vermeer_-_The_Art_of_Painting_-_Google_Art_Project.jpg (dostęp 10.06.2023)

Jana Vermeera z lat 1662/68). Zazwyczaj przymocowywano je do wieszaków, co umożliwiało ich zwinięcie w celu przechowywania. Drewniane kule były przytwierdzane do krawędzi wieszaków, aby tył mapy nie przylegał do wilgotnej ściany, co miało zapobiec powstawaniu pleśni. Dla osób należących do niższych warstw społecznych mapy były po prostu sposobem na przełamanie monotonii nagich, tynkowanych ścian, bezceremonialnie przytwierdzanych do nich kilkoma gwoździami (*Sklep obuwniczy* Quirijna van Brekelenkama, ok. 1660).

Jednocześnie istniała możliwość uczynienia zakupu bardziej wyjątkowym. Na przykład katalog sklepu Nicolaasa Visschera II z 1682 roku oferował różne opcje projektowania tej samej mapy ściennej. Oto kilka przykładów: „Europa – na piętnastu arkuszach, może być powiększona na granicach bocznych do dwunastu miast, lub na granicach bocznych i poniżej – do dwudziestu miast. Niemcy – na dwunastu arkuszach, można powiększyć o ozdobną nazwę i dwanaście najważniejszych miast”[10]. Mapy ścienne bez wątpienia służyły zarówno jako element dekoracyjny wnętrz, jak i symbol postępu, a czasami podkreślały wielkość danego kraju. Przykładem takiego wykorzystania mapy w Rzeczypospolitej jest sporządzony 15 maja 1635 roku inwentarz dworu Orły (ziemia bielska, Podlasie), który wówczas należał do księcia Krzysztofa Radziwiłła II (1585–1640), wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego. Według tego dokumentu w „kamienicy we dworze orleńskim” eksponowana była mapa ścienna Litwy otoczona portretami krewnych[11].

Mapy ścienne były podatne na zniszczenia. Przymocowanie kilku arkuszy mapy na płóciennym podłożu i umieszczenie jej na ścianie narażało ją na zabrudzenia oraz na działanie wilgoci, promieni słonecznych, dymu i sadzy czy zmian temperatury. W rezultacie większość map ulegała zniszczeniom. Jedynie nieliczne egzemplarze, które trafiły do bibliotek lub zostały odłożone na strychy, przetrwały do dzisiejszych czasów.

Moim zdaniem właśnie rzadkość i niedostępność tych map przyczyniły się do ich pominięcia w badaniach nad historią kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego. Chociaż większość bibliotek umożliwia zamawianie elektronicznych kopii map do dalszej szczegółowej analizy, wciąż istnieje szereg ograniczeń. Na przykład jedna z dwóch zachowanych kopii mapy Europy z 1608 roku, znajdująca się w muzeum zamku Burgdorf (Szwajcaria), objęta jest zakazem kopiowania. Nawet jeden z najwybitniejszych historyków holenderskiej kartografii, Günter Schildar, podkreślał trudności, które napotykał w procesie zamawiania kopii odnalezionych map do celów badawczych i publikacji[12].

[10] C. Koeman i in., *Commercial Cartography and Map Production in the Low Countries, 1500 – ca. 1672*, w: *The History of Cartography*, vol. III: *Cartography in the European Renaissance*, ed. D. Woodward, Chicago 2007, s. 1342.

[11] S. Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 105.

[12] Korespondencja z Günterem Schilderem, kwiecień 2022.

2. Przegląd historii holenderskich map ściennych do 1613 roku

Amsterdam pod koniec XVI wieku stał się centralnym ośrodkiem światowej kartografii dzięki dynamicznemu handlowi i przemysłowi. Wielu emigrantów z południowych Niderlandów, zwłaszcza z prowincji Zelandii i Holandii, przeniosło się na północ i obrało Amsterdam za swoje nowe miejsce zamieszkania[13]. Emigranci przynieśli ze sobą ważne umiejętności handlowe, nowoczesne technologie, znaczne środki finansowe i szeroką sieć kontaktów międzynarodowych. Dzięki otwartemu i tolerancyjnemu charakterowi miasta, zarówno zamożni przedsiębiorcy, jak i liczni rzemieślnicy znaleźli w nim schronienie, przyczyniając się do rozwoju Amsterdamu.

Dynamiczny rozwój handlu i rzemiosła wymagał rozbudowy miasta w celu zaspokojenia rosnących potrzeb. Kartografia i rytownictwo były dziedzinami, w których Amsterdam odgrywał wiodącą rolę. Miasto stało się centrum produkcji i dystrybucji publikacji graficznych, które przyciągały podaż i popyt oraz umożliwiały wymianę informacji. Prosperujący ośrodek oferował wiele możliwości zatrudnienia i przyciągał rzemieślników z południowych Niderlandów[14]. Cornelis Claes (1551–1609) i Jodocus Hondius (1563–1612), obaj pochodzący z południowych Niderlandów, byli głównymi wydawcami w dziedzinie kartografii. Claes był pionierem publikacji dotyczących kartografii, opisów terenu, sztuki nawigacji, a także napisał książkę o wynikach holenderskich ekspedycji badawczych i handlowych w różnych regionach.[15] Hondius, po dziesięciu latach spędzonych w Londynie, przybył do Amsterdamu w 1593 roku[16]. Jego doświadczenie stanowiło cenne uzupełnienie istniejącego już poziomu umiejętności i odegrało kluczową rolę w dalszym rozwoju produkcji map i globusów.

Pierwsza mapa ścienna została opublikowana w północnych prowincjach Holandii przez Corneliusa Claesa w 1592 roku. Była to mapa świata autorstwa Plancjusza. Wyróżnia się ona także tym, że jako pierwsza mapa ścienna zawierała Pogoń – herb Wielkiego Księstwa Litewskiego. Prawdopodobnie herb został przeniesiony przez kartografa z mapy *Moskwa i Tartaria* braci Jannesa i Lucasa van Doetecumów (Antwerpia, 1562–1572)[17], na której Plancjusz zaznaczył obszary Wielkiego Księstwa Moskiewskiego i Tartarii.

Po przybyciu do Amsterdamu Jodocus Hondius opublikował dwie mapy ścienne świata w projekcji Merkatora w latach 1595 i 1598[18]. Obie edycje sprawiły,

[13] G. Schilder, *Monumenta*, vol. 9, s. 12

[14] G. Schilder, *Monumenta*, vol. 3, s. 3.

[15] Biografię i działalność wydawniczą szczegółowo opisał G. Schilder, *Monumenta*, s. 7–20.

[16] Tamże, vol. 8, s. 121.

[17] И. Фоменко, *Итоговая карта Московии XVI века из собрания ГИМ: Новое описание Северных регионов, включая Московию* [...] *Ян и Лука Дутекумы (1562–1572)*, Москва 2010. Jedyna zachowana kopia mapy znajduje się w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie (sygn. GO-6350/1-3).

[18] Historycy spekulowali, że Jodocus Hondius opublikował dużą mapę świata w Amsterdamie w 1598 r., ale obecnie uważa się, że ona zaginęła. Mapa świata Merkatora, podpisana przez Hondiusa i datowana

że Hondius przez dekady pozostawał niekwestionowanym liderem w tej dziedzinie. W Amsterdamie wydawca ten publikował nie tylko mapy świata, ale również mapy ścienne poszczególnych kontynentów: Europy, Ameryki i Afryki w projekcji Merkatora w latach 1595–1598[19].

Około 1602 roku Cornelis Claus, najważniejszy wydawca i księgarz swojej epoki, prawdopodobnie we współpracy z Jodocusem Hondiusem, publikował mapy ścienne Azji i Ameryki[20]. Dwa lata później wydał także mapę ścienną świata na dziewięciu arkuszach i mapę ścienną Europy[21].

W 1608 roku Willem Blaeu, po opublikowaniu swoich map ściennych świata z lat 1604, 1605 i 1607, które również powtarzały obraz terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego z mapy Merkatora z 1554 roku[22], wydał czteroczęściowy

Ryc. 3. Mapa ścienna Europy Cornelisa Clausa z 1604 r.
Źródło: Bayerische Staatsbibliothek, sygn. Mapp. II,1 t.

na rok 1608, została odkryta w 1919 r. Mapa z 1608 r. jest poprawioną wersją zaginionej mapy z 1598 r. Dowody zdecydowanie potwierdzają teorię, że przed wydrukowaniem map w 1608 r. na miedzianych płytach nie było żadnych zmian, ani geograficznych, ani nazw, z wyjątkiem dodania liter na obszarze Mauritiusa. Historycy przypisują ponowne wydanie zaktualizowanej mapy przede wszystkim wielkiemu sukcesowi mapy świata Willema Blaeu'a z 1607 r. (B. Hooker, *New Light on Jodocus Hondius' Great World Mercator Map of 1598*, „The Geographical Journal", 1993, vol. 159, no. 1, s. 45–50). Szczegółowa analiza mapy z 1595 r.: G. Schilder, *Monumenta*, vol. 8, s. 195–217.

[19] Tamże, s. 217–231 (Wall map of Europa); s. 231–235 (Wall map of Africa); s. 235–241 (Wall map of America).

[20] Tamże, vol. 7, s. 346, 361.

[21] Tamże, s. 333.

[22] Częściowo zachowała się mapa z 1604 r. Prawego arkusza mapy nie odnaleziono do tej pory. Znana jest tylko późniejsza reedycja autorstwa Hugona Allarda (G. Schilder, *Monumenta*, vol. 4, s. 135–146). Jedyny istniejący egzemplarz mapy z 1605 r. znajduje się w zbiorach biblioteki Hispanic Society of America w Nowym Jorku. Autor niniejszego opracowania przez ponad trzy lata próbował bezskutecznie uzyskać dostęp do tej mapy w celu jej analizy. W związku z tym prezentowana analiza dotycząca pochodzenia materiału kartograficznego dla terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie z 1605 r. opiera się głównie na badaniach Güntera Schildera.

cykl przedstawiający kontynenty. Mapy Europy, Azji, Afryki i Ameryki składały się z sześciu arkuszy: czterech na mapy i dwóch na ozdobne obramowania. Mapy kontynentów przygotowane przez Willema Blaeu'a w 1608 roku całkowicie odmieniły styl artystyczny map ściennych i stały się wzorem dla holenderskich wydawców na kolejnych pięćdziesiąt lat. W XVII wieku mapy kontynentów sporządzone przez Blaeu'a były ponownie grawerowane w Wenecji, Rzymie, Paryżu i Bolonii, a następnie publikowane w różnych wydaniach[23].

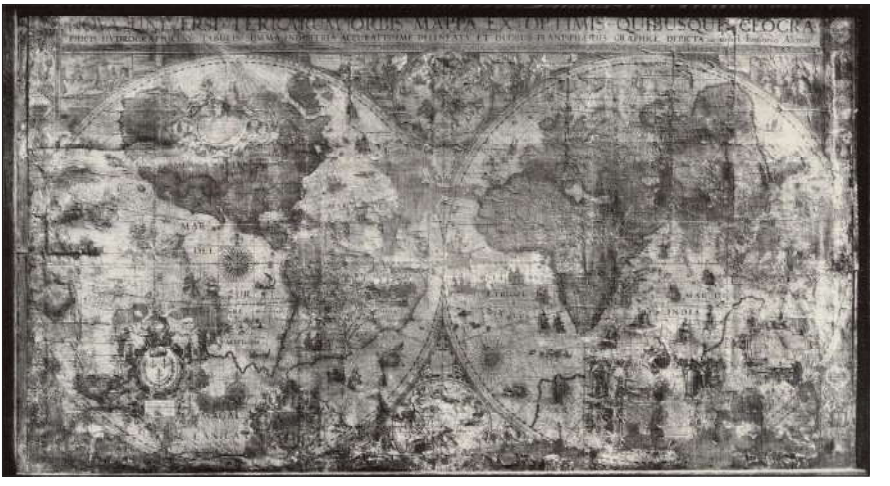

Ryc. 4. Mapa ścienna świata Willema Blaeu'a z 1605 r.
Źródło: *World map 1605 Willem Jansz. Blaeu: facsimilie of the unique copy belonging to The Hispanic Society of America in eighteen sheets with key plate and text*, New York 1914

Chociaż rosnące zapotrzebowanie na mapy ścienne przyczyniło się do wzrostu liczby publikowanych map świata, ich dokładność w odniesieniu do terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego nie uległa zmianie. Analiza piętnastu tego rodzaju map opublikowanych przez różnych wydawców amsterdamskich w latach 1592–1612 wykazała, że przy tworzeniu obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego kartografowie opierali się głównie na mapie Merkatora z 1554 roku. Analiza map ściennych z lat 1613–1700 wykazała, że obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego nie uległ zmianie przez dziesięciolecia: terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, nawet po opublikowaniu mapy Litwy w 1613 roku, nie zostało skorygowane i wciąż wzorowano je na tej samej mapie Gerarda Merkatora z 1554 roku.

W odniesieniu do tej publikacji mapa ścienna Europy wydana przez Willema Blaeu'a w 1608 roku nie była badana przez historyków pod kątem pochodzenia

[23] Szczegóły wszystkich wydań mapy kontynentów Willema Blaeu'a – zob. G. Schilder, *Monumenta*, vol. 5, s. 192–197. Nieznane wcześniej wydanie zostało wystawione na aukcję przez Christies 25 kwietnia 2022 r.

znajdującego się na niej materiału kartograficznego dotyczącego terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jedynie Günter Schilder, powołując się na Povilasa Rėklaitisa[24], pośrednio poruszył ten temat, wskazując, że rycina Wilna Makowskiego jest przedstawiona na mapie Europy, ale nie przeanalizował obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego[25].

3. Mapa ścienna Europy Willema Blaeu'a z 1608 roku

Mapa autorstwa Willema Blaeu'a przewyższała mapy wydane przez jego poprzedników, Jodocusa Hondiusa i Cornelisa Claesa, dzięki wykorzystaniu dużej ilości oryginalnego materiału[26]. Cała Europa uznała Amsterdam za najważniejsze i dominujące centrum tworzenia map oraz sztuki grawerowania. Nic więc dziwnego, że najbardziej odpowiedni materiał rękopiśmienny był wysyłany z zagranicy do amsterdamskich rytowników w celu publikacji i realizacji.

Ryc. 5. Mapy ścienne czterech kontynentów Willema Blaeu'a. Źródło: Arader Galleries, http://grahamarader.blogspot.com/2014/02/maps-of-day-set-of-continents-by.html (dostęp 01.04.2023)

[24] P. Rėklaitis, *Du Vilniaus vaizdo tipai XIV-XIX amžių grafikoje*, „Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija – Suvažiavimo Darbai", 1972, vol. 7, s. 303. Polskie tłumaczenie autora: „Proponuję hipotezę, że wraz z mapą Makowski dostarczył Hesselowi Gerritszowi widoki najsłynniejszych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, które według pierwotnego projektu miały otoczyć mapę od góry i z boków zgodnie z założeniami".

[25] G. Schilder, *Monumenta*, vol. 9, s. 216.

[26] Tamże, vol. 5, s. 110.

Podczas tworzenia mapy Europy Blaeu oparł się na podręczniku nawigatora *Licht der zeevaert*, który sam opublikował w 1608 roku. Mapy Blaeu'a były bezpośrednio inspirowane nowym dużym amsterdamskim atlasem świata autorstwa Jodocusa Hondiusa Starszego z 1606 roku. Atlas ten zawierał wszystkich 107 map z wydania Gerarda Merkatora z 1595 roku oraz 37 nowych map wygrawerowanych przez samego Hondiusa. Atlas ten obejmował nie tylko sześć nowych map regionów europejskich, ale także regionalne mapy Afryki (cztery), Azji (jedenaście) i Ameryki (pięć).

Choć w literaturze często przypisuje się Willemowi Blaeu'owi autorstwo map czterech kontynentów, tak naprawdę działał on jedynie jako wydawca. Nie ulega jednak wątpliwości, że Hessel Gerritsz, który w tym samym roku wstąpił do służby u Blaeu'a[27], zaprojektował i wygrawerował wszystkie cztery mapy kontynentów. Sam Gerritsz potwierdził to na mapie ściennej Hiszpanii z 1612 roku, gdzie wspomniał, że jako pierwszy południk wybrał wyspę Teneryfę na Wyspach Kanaryjskich, podobnie jak uczynił to na „czterech częściach świata, które niedawno zaprojektowaliśmy i wyrzeźbiliśmy z wielką starannością"[28]. W 1613 roku, na zlecenie Blaeu'a, Hessel Gerritsz wygrawerował mapę Wielkiego Księstwa Litewskiego.

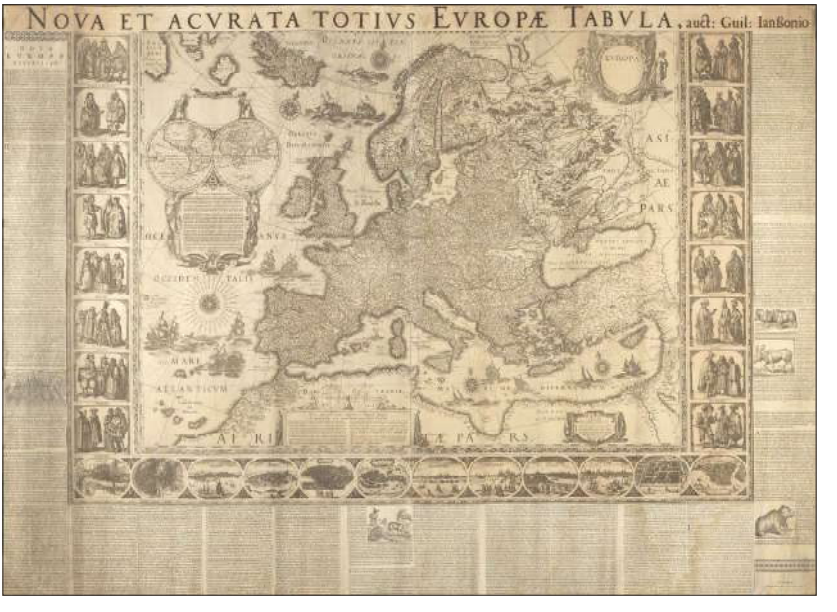

Ryc. 6. Mapa ścienna Europy Willema Blaeu'a z 1608 r.
Źródło: Biblioteka Księżnej Anny Amalii (sygn. Kt 080 - 43 R)

[27] Tamże, vol. 9, s. 32.

[28] Oryginalny tekst w języku łacińskim: „Orbis terrarum partibus, quas iam recens magna diligentia designavimus atque sculpsimus".

Pierwsze oryginalne wydanie mapy Europy Willema Blaeu'a z 1608 roku zachowało się w dwóch egzemplarzach: jeden znajduje się w Bibliotece Brytyjskiej[29], a drugi w Muzeum Zamkowym Burgdorf w Szwajcarii[30]. Oba egzemplarze są przechowywane jako cztery osobne arkusze i nie posiadają ozdobnej ramki. Jedynie drugie wydanie mapy, datowane na 1612 rok[31], znajdujące się w Głównym Archiwum Państwowym w Dreźnie[32], przetrwało jako wersja mapy ściennej. Mapa Europy z elementami dekoracyjnymi ma wymiary 118,5 x 167 cm, a razem z obramowaniem 128 x 176 cm. Egzemplarz z Drezna, wraz z elementami ozdobnymi, zawiera po bokach osiem postaci w kostiumach oraz poniżej dwanaście rycin przedstawiających miasta. Pasy ozdobne zostały wydrukowane przy użyciu dwóch blaszek miedzianych – następnie zostały wycięte i przyklejone do głównego obszaru mapy. Towarzyszy jej tekst łaciński wzdłuż zewnętrznej krawędzi elementów ozdobnych. Tytuł – *Nova et Acurata totius Europae Tabula* – zajmuje całą górną część. Mapa ma ozdobne obramowanie wokół konturu. Podobna bordiura, prawdopodobnie wydrukowana z tych samych drewnianych klocków, znajduje się na mapie ściennej Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku z Biblioteki Uniwersytetu w Uppsali[33]. Fakt, że kopia w Bibliotece Uppsali jest datowana nie wcześniej niż na rok 1635[34], sugeruje, że drezdeńska kopia mapy Europy, datowana na rok 1612, została faktycznie wydrukowana w latach trzydziestych XVIII wieku.

Ryc. 7. Porównanie granic na mapie Europy z 1608 r.
(wydanie drugie, Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, sygn. Abt. 11, Bd. 2, S. 93b, Nr. 18)
i na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 r.
(ok. 1635 r., Uppsala universitetsbibliotek, Kartoch bildsamlingarna, sygn. hylla E8)

[29] Sygn. Maps 185.m.1.(18.).

[30] Bez sygnatury.

[31] Wedle badań Güntera Schildera formy drukarskie nie były zmieniane w 1612 r.

[32] Hauptstaatsarchiv Dresden, sygn. Abt. 11, Bd. 2, S. 93b, Nr. 18.

[33] Sygn. 751 20 Uppsala.

[34] A. Adamovitch, *O doprecyzowaniu datowania „Radziwiłłowskiej" mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613*, w: *Mapa a tekst*, red. K. Łopatecki, Warszawa 2022 (Z Dziejów Kartografii, 24), s. 170.

3.1. Elementy dekoracyjne mapy Europy Willema Blaeu'a z 1608 roku

Wzdłuż dolnej krawędzi mapy ściennej Europy autorstwa Willema Blaeu'a dodano dwanaście widoków miast: Londyn, Paryż, Lizbona, Toledo, Rzym, Wenecja, Amsterdam, Norymberga, Praga, Wilno, Moskwa i Konstantynopol. Od początku XVII wieku dodawanie widoków miast jako ozdobnych ramek było istotnym elementem geograficznych przedstawień na mapach. Jedną z najwcześniejszych holenderskich map, na której umieszczono takie widoki, jest mapa Holandii Blaeu'a z 1604 roku. Duże zapotrzebowanie na druki przedstawiające europejskie miasta sprawiło, że produkcja takich dzieł stała się jedną z najbardziej dochodowych branż poligraficznych w XVII-wiecznym Amsterdamie. Umieszczenie widoków miast na mapie nie tylko wprowadziło nowy styl, ale także przyniosło większy sukces komercyjny tym wydawnictwom.

Oprócz widoków Amsterdamu, Wilna i Pragi, prototypy wszystkich rycin miast zostały zaczerpnięte z dzieła *Civitates Orbis Terrarum* Georga Brauna i Fransa Hogenberga[35]. Przez długie lata obraz Wilna, widoczny na mapie Europy, był uważany za pochodzący z *Civitates Orbis Terrarum*. Niemniej w 1972 roku Povilas Rėklaitis przedstawił hipotezę, że pierwowzór tego widoku mógł stanowić rysunek wykonany przez Tomasza Makowskiego, ponieważ „wraz z mapą Makowski dostarczył Hesselowi Gerritszowi widoki najsłynniejszych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego". Należy jednak zauważyć, że Rėklaitis nie był świadomy istnienia edycji mapy Europy z 1608 roku ani wykorzystania rysunku Wilna na tej mapie[36]. W swoich rozważaniach odwoływał się jedynie do obrazu *W pracowni artysty* Jana Vermeera, „na tle którego znajduje się charakterystyczna duża mapa ścienna Holandii otoczona widokami miast"[37]. Autor ten przywołał również przykład późniejszej edycji mapy Europy Blaeu'a, opublikowanej przez Nicolaassa Visschera (1618–1679), na której umieszczono przerobioną rycinę Wilna[38]. W 2013 roku Günter Schilder odkrył jednak rysunek Wilna autorstwa Makowskiego na wydaniu mapy z 1608 roku, co jednoznacznie potwierdza, że dzieło Makowskiego trafiło w ręce Willema Blaeu'a znacznie wcześniej, zanim ten rozpoczął pracę nad mapą Radziwiłła[39].

Po obu stronach mapy znajduje się osiem postaci w kostiumach. Ryciny przedstawiają stroje z ośmiu różnych krajów, odpowiadających modzie panującej w tamtym okresie[40].

[35] Londyn – cz. 1, ryc. A; Paryż – I/7; Lizbona – I/1; Toledo – I/3; Rzym – I/45; Wenecja – I/43; Norymberga – I/31; Moskwa – II/47; Konstantynopol – I/51.

[36] G. Schilder, *Monumenta*, vol. 9. s. 117.

[37] P. Rėklaitis, *Du Vilniaus*, s. 303.

[38] Tamże.

[39] G. Schilder, *Monumenta*, vol. 9. s. 117.

[40] Lewy rząd, od góry do dołu: Angli et Hyberni, Galli, Belgi, Noruegi, Lituani, Poloni, Bohemi, Germani. Prawy rząd, od góry do dołu: Portugalli, Cantabri, Castiliani, Tuscani, Venetiani, Craeci, Hungari, Heluetii.

1608

1669

Ryc. 8. Widok Wilna z mapy ściennej Europy Willema Blaeu'a z 1608 r.
oraz widok Wilna z mapy ściennej Europy po 1669 r.

Badanie książek kostiumowych opublikowanych w latach 1550–1608 sugeruje, że Gerritsz użył pewnych wzorców dla wszystkich postaci[41]. Jednak w przypadku przedstawienia Litwina na mapie Europy nie znaleziono prototypów postaci. Opierając się na hipotezie Rėklaitisa, można też przypuszczać, że Hessel Gerritsz wykorzystał dla postaci Litwinów wizerunek z nieświeskiej edycji mapy lub dodatkowe materiały, które mogły do niego dotrzeć wraz z mapą.

Ryc. 9. Obraz Litwina z mapy ściennej Europy Willema Blaeu'a z 1608 r.

Na mapie Europy widoczne są cztery kartusze, z czego trzy zawierają teksty, które najprawdopodobniej zostały napisane przez samego Hessela Gerritsza.

Kartusz umieszczony na zachód od Wysp Brytyjskich składa się z trzech części i stanowi dominujący element kompozycji mapy. Centralna część tego dużego kartusza zawiera mapę świata w dwóch półkulach. Górna część jest pusta, prawdopodobnie w celu ewentualnego dodania dedykacji. Dolna część kartusza zawiera obszerne informacje dotyczące wyboru góry Pico del Teide na Teneryfie jako południka zerowego.

[41] G. Schilder, *Monumenta*, vol. 5. s. 110.

Hessel Gerritsza zastosował ten południk na wszystkich kolejnych mapach, w tym na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku. Na mapie Europy z 1608 roku znajduje się wyjaśnienie tego wyboru: „W mojej opinii nie ma bardziej odpowiedniego punktu niż wysoki skalisty szczyt na Teneryfie (jednej z Wysp Kanaryjskich), znany jako Pico (...) Gdyby wszyscy geografowie mogli to zrozumieć i stosować się do tego punktu jako punktu wyjściowego w przyszłości, to wielkie zamieszanie spowodowane różnymi metodami umieszczania południka zerowego zostałoby rozwiązane". Henryk Merczyng, Karol Buczek, Vaclovas Chomskis, Jarosława Łuczyński oraz Stanisław Alexandrowicz[42], którzy przeprowadzali badania nad dokładnością wyznaczania współrzędnych geograficznych na mapie Radziwiłła, nie mieli świadomości wyboru szczytu Pico del Teide na Teneryfie przez Gessela Gerritsza jako południka zerowego na swoich mapach w tym na mapie Litwy i matematycznie to udowodnili. Ten przykład ponownie potwierdza, że mapy ścienne publikowane w Holandii nie były znane w środowisku naukowym jako źródło do analizy terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Ryc. 10. Terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego
na mapie ściennej Europy Willema Blaeu'a z 1608 r. (oprac. A. Adamovitch)

[42] H. Merczyng, *Mapa Litwy z r. 1613 ks. Radziwiłła Sierotki pod względem matematycznym i kartograficznym*, „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział III, Nauk Matematycznych i Przyrodniczych", 1913, R. 6, z. 6, s. 431–438; K. Buczek, *Beauplaniana*, „Wiadomości Służby Geograficznej", 1934, R. 8, nr 1, s. 22–23; V. Chomskis, *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvoskartografinio vaizdo raidoje. Disertacija geografijos mokslų kandidato laipsniui įgyti*, Vilnius 2004; J. Łuczyński, *Analiza dokładności mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. radziwiłłowskiej, na podstawie siatki zniekształceń*, „Polski Przegląd Kartograficzny", 2001, t. 33. nr 4, s. 365–371; S. Alexandrowicz, *Rozwój*, s. 90–93.

4. Analiza toponimów

Na podstawie obliczeń dokonanych przez S. Alexandrowicza na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku zidentyfikowano 1024 miejscowości[43], z których 719 można przypisać terytorium księstwa do roku 1569 (tabela 1).

Przeprowadzając własne obliczenia na mapie Europy z 1608 roku, odnotowano 387 miejscowości na tych samych obszarach. Stanowi to 54% liczby miejscowości obecnych na mapie Radziwiłła z 1613 roku i przewyższa o 148 liczbę miejscowości występującą na wcześniejszych mapach.

Tabela 1. Miejscowości oznaczone na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapach

Terytorium	Z map dawnych	1608 r.	1613 r.
Wielkie Księstwo Litewskie (po 1569 r.)	239	387	719
Wołyń			
Podlasie			
województwo kijowskie i bracławskie			
	33%	54%	100%

Nasze obliczenia wykazują, że 35% toponimów na mapie Europy nie zgadza się z pisownią na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku. W wielu przypadkach mapa Europy przedstawia poprawniejsze nazwy w porównaniu do mapy z 1613 roku. Przykłady to: 1608 – Bijhow, 1613 – Bijchow; 1608 – Mozijn, 1613 – Mazy; 1608 – Ihumien, 1613 – Ihumain; 1608 – Koidanow, 1613 – Koidatiow; 1608 – Turow, 1613 – Tarow; 1608 – Bijstrzyca, 1613 – Bijstrzijc; 1608 – Hanusiski, 1613 – Hanusisiki; 1608 – Loiowagora, 1613 – Loiowagord itd. Niemniej mapa z 1608 roku czasami zawiera oczywiste pominięcia liter i inne zniekształcenia, np. 1608 – Monij, 1613 – Moßnij; 1608 – Bolnisław, 1613 – Bogusław; 1608 – Dubrownia, 1613 – Dubrowna; 1608 – Łunin, 1613 – Łunia; 1608 – Kłomsk, 1613 – Chomsk.

W niektórych przypadkach można zauważyć celową korektę toponimów dokonaną przez rytownika na mapie z 1613 roku w porównaniu z mapą z 1608 roku:

zamiana s na ß (1608 – Osmiana, 1613 – Oßmiana; 1608 – Orsa, 1613 – Orßa; 1608 – Radoskowice, 1613 – Radoßkowice);

zamiana ß na ss (1608 – Olßanka, 1613 – Olssanka);

zamiana ij na y (1608 – Olsianij, 1613 – Olsiany; 1608 – Czausij, 1613 – Czausy).

[43] Tamże, s. 95. Według danych Spiridonowa było 1039 miejscowości. М. Спірыдонаў, *Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613г.*, „З глыбіні вякоў. Наш край: Гіст. – культуралаг", зб. Вып. 2, Мінск 1997, s. 135.

Przeprowadzając analizę obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Europy z 1608 roku, zidentyfikowano dwie miejscowości, które nie zostały podpisane na mapie z 1613 roku. Pierwsza z nich to Gaina (Haijna), leżąca na wschód od Radoszkowicz, a druga to Losk (Losko), leżąca na wschód od Krewa[44].

Należy zwrócić szczególną uwagę na przedstawienie obszarów leśnych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapach Radziwiłła i Europy. Pomimo braku oznaczenia obszarów leśnych na mapie Europy, znajdują się one w tych samych miejscach co na mapie Radziwiłła: na północ od rzeki Prypeć wzdłuż jej biegu, na zachód od Dniepru, w górnym dorzeczu Dźwiny i na południowych obszarach Połocka. Jedynym wyjątkiem są znaczne obszary leśne zaznaczone na mapie Radziwiłła wzdłuż zachodniej granicy z Prusami i Podlasiem.

Pomimo mniejszej skali mapy Europy z 1608 roku w porównaniu z mapą Radziwiłła, wciąż zawiera ona przedstawienia wszystkich rzek i jezior obecnych na mapie Radziwiłła. Chociaż większość z tych elementów nie ma konkretnych nazw, można stwierdzić ogólną zgodność systemów hydrologicznych przedstawionych na obu mapach. Szczególnie interesujące jest dokładne odwzorowanie bystrzy Dniepru na mapie Europy, co stanowi istotny element w systemie hydrologicznym. Mimo ograniczonej skali mapy, Hessel Gerritsz z dużą starannością przedstawił owe bystrza. Możemy więc śmiało stwierdzić, że mapy Radziwiłła i Europy z 1608 roku są zgodne pod względem hydrologicznym, dostarczając jednakowych informacji na temat rzek, jezior i bystrzy występujących na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Kolejnym istotnym aspektem porównania obu map jest oznaczenie mostów, które odgrywały ważną rolę w infrastrukturze logistycznej. Na mapie Radziwiłła zaznaczono mosty w Grodnie, Brześciu, Słonimie, Augustowie, Lidzbarku Warmińskim, Toruniu, Warszawie, Kamieńcu, Kiejdanach i Siadach. Na mapie Europy brakuje jednak oznaczenia mostu w Siadach, co można tłumaczyć ograniczoną skalą mapy, która nie pozwala na szczegółowe przedstawienie

Ryc. 11. Wizerunek mostu w Kamieńcu Podolskim z mapy ściennej Europy Willema Blaeu'a z 1608 r.

[44] Wcześniej Michaił Spiridonow (*Беларусь*) sugerował interpretację nazw tych miast na mapie z 1613 r.

mostu przez jezioro, natomiast widnieje oznaczenie mostu w Kamieńcu Podolskim przez rzekę Smotrycz. Pozwala to przypuszczać, że most był zaznaczony na pierwotnej mapie Makowskiego, ale z powodu błędu rytownika w 1613 roku most nie został zaznaczony.

Porównując toponimy, hydrologię, rozmieszczenie gór i inne elementy na obu omawianych mapach, jednoznacznie można stwierdzić, że Hessel Gerritsz wykorzystał ten sam materiał kartograficzny dla terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego.

6. Zasięg terytorialny

Analiza mapy radziwiłłowskiej ujawnia przedstawienie podziału administracyjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, który w niektórych przypadkach nie jest zgodny z rzeczywistością. Niezgodność ta wynika przede wszystkim ze schematycznego charakteru przedstawiania treści. Ponadto autor mapy nie uwzględnił reformy administracyjno-sądowej z 1565/1566 roku, co można stwierdzić na podstawie porównania z mapą J. Jakubowskiego zatytułowaną *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku*, która przedstawia stan sprzed 1566 roku. Nieścisłości te zostały zauważone przez S. Alexandrowicza i M. Spirydonowa[45].

Na mapie radziwiłłowskiej z 1613 roku występują dwa oznaczenia granic Wielkiego Księstwa Litewskiego: „dawna" i „nowa" (po 1569 roku). Tekst wyjaśniający ten podział typów granic został dodany do jednego z czterech kartuszy tekstowych, znajdującego się na zachód od Ragoczewa. Czytamy w nim: „Wizualne przedstawienie granic Wielkiego Księstwa Litewskiego: * [gwiazda] – znak, umieszczony między kropkami, przedstawia dawne granice; ° [kółko z kreską u dołu] – ten znak oznacza nowe granice tego samego księstwa. Tam, gdzie oba te znaki stoją między kropkami (jak widzimy przed nami), rozważ, że współczesne granice pokrywają się ze starymi". Kartusz ten był przedmiotem wcześniejszej szczegółowej analizy dokonanej przez Jarosława Łuczyńskiego, który opisał przebieg granic księstwa na mapie z 1613 roku. W wyniku tej analizy Łuczyński nie zauważył jednak, że dawne granice nie tworzą zamkniętego konturu, lecz odrywają się wzdłuż lewej i prawej dolnej krawędzi mapy. W kontekście tego spostrzeżenia należy sięgnąć do tekstu zawartego w lewym dolnym kartuszu, który brzmi następująco: „…ponieważ tutaj jest dokładnie i starannie opisane Wielkie Księstwo Litewskie, tak jak to było w dawnych granicach". Jest zaskakujące, że autor mapy wprowadza pojęcie „dawnych" granic i jednoznacznie wskazuje, że mapa została sporządzona w obrębie tych granic, nie przedstawiając ich w całości. Granica południowa państwa została odcięta wzdłuż linii

[45] S. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. „radziwiłłowska", jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes", 1965, t. 10, s. 38; М. Спірыдонаў, *Беларусь*.

Czerkasy – Bracław – Szarogród – Kamieniec Podolski, co skutkuje oddzieleniem dolnego biegu Dniepru i umieszczeniem go na osobnej mapie. W świetle tych informacji warto odwołać się do legendy umieszczonej pod mapą Dniepru. Można przypuszczać, że tekst tego kartusza, w przeciwieństwie do kartuszy wewnątrz pola mapy, został napisany osobiście przez Hessela Gerritsza i nie został przeniesiony z mapy Makowskiego z 1603 roku:

> Głównie dwie [przyczyny] skłoniły nas, byśmy dołączyli ten bieg Dniepru do naszej mapy. Pierwsza – żebyśmy pokazali długość tej rzeki, od której nie ma Europa większej i dłuższej, prócz Dunaju i Wołgi (której tylko źródła są w Europie, dlatego wydaje się rzeką nie Europy, lecz Azji). Druga – abyśmy przedstawili obecnie dawne granice Wielkiego Księstwa Litewskiego z czasów wielkiego księcia Witolda (…) Powodem, dla którego nie dołączyliśmy tego biegu Dniepru na samej mapie, jest to, że rozszerzyłoby to naszą mapę, iż musielibyśmy przedłużyć ją i dodać część Węgier, Mołdawii, Transylwanii, Wołoszczyzny[46].

Z tekstu tego można wyciągnąć kilka wniosków. Głównym powodem dołączenia biegu Dniepru do mapy była chęć przedstawienia długości tej rzeki oraz ukazanie historycznych granic Wielkiego Księstwa Litewskiego. Hessel Gerritsz postanowił jednak nie uwzględniać samego biegu Dniepru na mapie głównej ze względu na to, że spowodowałoby to konieczność rozszerzenia mapy o obszary Węgier, Mołdawii, Transylwanii i Wołoszczyzny. Wybór ten został dokonany w celu zachowania proporcji i uniknięcia nadmiernego powiększenia mapy. Decyzja ta mogła wynikać nie tylko z praktycznych względów związanych z formatem mapy, ale również z powodów ekonomicznych i potrzeby zachowania zgodności z procesami produkcji map w Holandii na początku XVI wieku[47], co w żaden sposób nie mogło być związane z procesami technologicznymi w Nieświeżu. Jednocześnie tekst nie odpowiada na pytanie, jak wyglądała pierwotna mapa, na podstawie której Hessel Geritsz stworzył mapę z 1613 roku.

Mapa Europy z 1608 roku skupia się wyłącznie na przedstawieniu dawnych granic Wielkiego Księstwa Litewskiego, które mają obwód zamknięty. Jednocześnie Hessel Gerritsz dokładnie określił południowo-zachodni fragment granicy księstwa, gdzie płyną lewe dopływy Dniepru: Horol i Psol. Ten odcinek granicy nie był uwzględniony ani na wcześniejszych mapach, ani na mapie Radziwiłła z 1613 roku.

[46] Pełny tekst w języku łacińskim – zob. J. Łuczyński, *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne", 2013, t. 78, z. 1, s. 77.

[47] Taki układ umożliwił również umieszczenie całej mapy na czterech arkuszach, co z kolei umożliwiło bardziej dostępną cenowo produkcję.

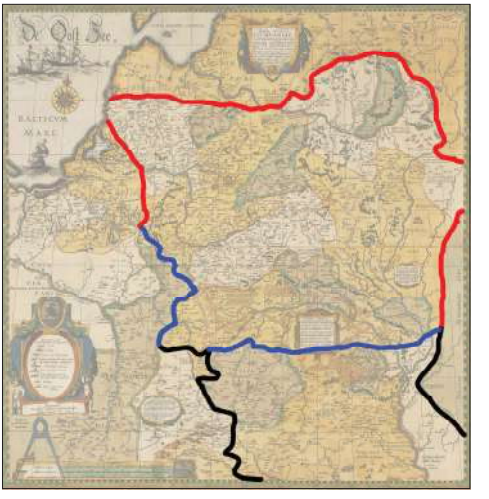

Ryc. 12. „Dawne" i „nowe" granice Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie ściennej Wielkiego Księstwa Litewskiego Willema Blaeu'a z 1613 r. (oprac. A. Adamovitch)

Ryc. 13. Model komputerowy nakładający mapę Europy z 1608 r. na mapę Litwy z 1613 r.; poniżej linii Czerkasy – Bracław – Szarogród – Kamieniec Podolski (oprac. A. Adamovitch)

W świetle hipotezy Aleksandrowicza dotyczącej pierwotnej wersji mapy z 1603 roku, która sugeruje jej znacznie większe rozmiary oraz uwzględnia informacje zawarte na kartuszach („ponieważ tutaj jest dokładnie i starannie opisane Wielkie Księstwo Litewskie, tak jak to było w dawnych granicach"), a także analizy granic księstwa na mapie Blaeu'a z 1608 roku, postawiono hipotezę, że pierwotna mapa Makowskiego z 1603 roku przedstawiała większy obszar, ujmując także dolny bieg Dniepru, który został bezpośrednio dodany do samej mapy. Wsparcie dla hipotezy o redukcji pierwotnej mapy znajduje się również w fakcie, że przedstawienie Dniepru na mapie z 1613 roku ma większą skalę oraz bardziej detalicznie opracowane sylwetki miejscowości.

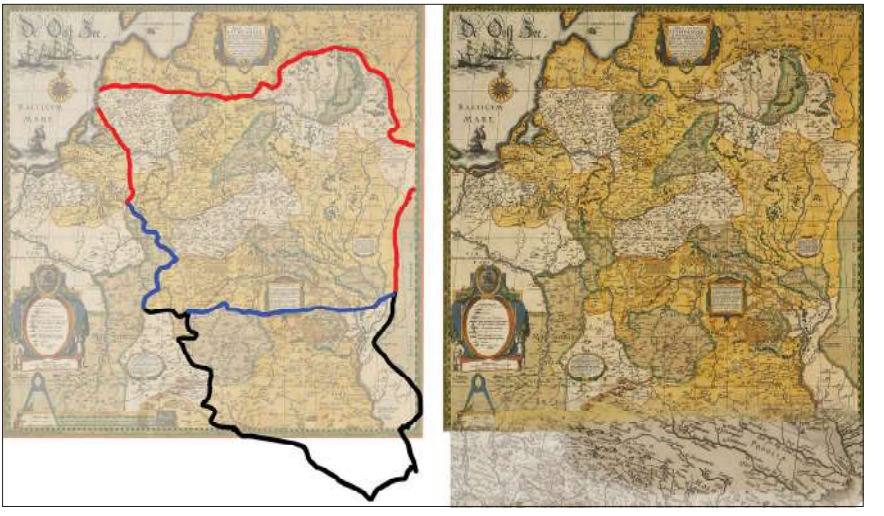

Ryc. 14. Model komputerowy nakładający mapę Europy z 1608 r. na mapę Litwy z 1613 r.; cały widok mapy (oprac. A. Adamovitch)

7. Podsumowanie

Dotychczas mapy ścienne publikowane w Holandii pod koniec XVII i na początku XVIII wieku nie były przedmiotem szczegółowych badań na temat pochodzenia kartograficznego materiału odnoszącego się do terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. Istnienie długotrwałej debaty na temat południka zerowego na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego, opublikowanej przez Willema Blaeu'a w 1613 roku, potwierdza tę sytuację. Gdyby znane były mapy ścienne autorstwa Hessela Gerritsza, wydane przez Willema Blaeu'a, omawiana dyskusja nie miałaby sensu. W 1608 roku Hessel Gerritsz ustalił, że południk zerowy na jego mapach będzie przebiegał przez szczyt Teide na Wyspach Kanaryjskich.

Przeprowadzono analizę piętnastu map ściennych, opublikowanych przez różnych wydawców z Amsterdamu w okresie od 1592 do 1612 roku, co wykazało, że podczas tworzenia obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego kartografowie głównie opierali się na mapie Merkatora z 1554 roku. Analiza map ściennych z lat 1613–1700 potwierdziła brak zmian w obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego przez dziesięciolecia. Terytorium tego państwa, nawet po opublikowaniu mapy Litwy w 1613 roku, pozostało niezmienione i w dalszym ciągu było wzorowane na tej samej mapie Merkatora z 1554 roku. Jednocześnie ustalono, że Hessel Gerritsz wykorzystał te same źródła dla terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego na swojej mapie Europy (1608) i mapie Litwy (1613). To może potwierdzić hipotezę Alexandrowicza o istnieniu wcześniejszej wersji mapy Radziwiłła niż ta z 1613 roku.

Analiza granic Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Blaeu'a z 1608 roku pozwala na sformułowanie kolejnej hipotezy, że pierwotna mapa Makowskiego z 1603 roku przedstawiała większy obszar, włączając w to dolny bieg rzeki Dniepr, który został bezpośrednio dodany do mapy.

Niestety nie udało się ustalić źródeł, z których korzystał Hessel Gerritsz przy tworzeniu wizerunku Litwinów na mapie Europy z 1608 roku. Warto też zaznaczyć, że nie udało się przestudiować mapy świata Willema Blaeu'a z 1605 roku, która jest unikatowym egzemplarzem i znajduje się w zbiorach biblioteki Hispanic Society of America.

Bibliografia

Źródła kartograficzne

1595 – mapa Europy, Jodocus Hondius na 8 arkuszach
1595/96 – mapa świata, Jodocus Hondius na 8 arkuszach,
1598 – mapa Europy, Jodocus Hondius na 4 arkuszach
ok. 1600 – mapa świata, Cornelis Claesz., na 4 arkuszach;
ok. 1602 – mapa świata, Cornelis Claesz., na 4 arkuszach;
1603 – mapa świata, Cornelis Claesz., na 4 arkuszach
1603 – mapa świata, Jodocus Hondius na 12 arkuszach
1604 – mapa Europy, Cornelis Claesz., na 8 arkuszach
1604 – mapa świata, TEIXEIRA, Luis;
1607 – mapa świata, Willem Jansz. Blaeu na 14 arkuszach
1608 – mapa Europy, Willem Jansz. Blaeu na 4 arkuszach
1609 – mapa świata, Pieter van den Keere na 4 arkuszach
1611 – mapa świata, Jodocus Hondius na 20 arkuszach
1611 – mapa świata, Pieter van den Keere na 8 arkuszach
1612 – mapa Niemiec, Willem Jansz. Blaeu na 6 arkuszach

Źródła publikowane

Bolduan P., *Bibliotheca historica, sive Elenchus scriptorum historicorum et geographicorum selectissimorum*, Lipsiae 1620.

Catalogus universalis pro nundinis Francofurtensibus autumnalibus de Anno 1613 […], Leipzig 1613.

Cellarius A., *Regni Poloniae Magnique Ducatus Lituania* […] *novissima descriptio*, Amstelodami 1659.

Janocki J.D., *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum mecenatumque memoriae miscellae*, vol. II, Varsaviae et Lipsiae 1779.

Schilder G., 1990, *Monumenta cartographica Neerlandica*, vol. 1–8, Alphen aan den Rijn 1986–2007; vol. 9, Leiden 2013.

Zeiler M., *Neue Beschreibung des Königreichs Polen und Grossheryogtums Lithauen* […], Ulm 1647.

Literatura

Adamovitch A., *O doprecyzowaniu datowania „Radziwiłłowskiej" mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1613*, w: *Mapa a tekst*, red. K. Łopatecki, Warszawa 2022 (Z Dziejów Kartografii, 24), s. 170.

Alexandrowicz S., *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. „radziwiłłowska", jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes", 1965, t. 10, s. 33–67.

Alexandrowicz S., *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa 2012.

Braziūnienė A., *LDK 1613 M. Žemėlapio Laidos: Istoriografinis aspektas*, „Knygotyra", 2019, t. 72, 62–89.

Buczek K., 1934, *Beauplaniana*, „Wiadomości Służby Geograficznej", 1934, R. 8, nr 1, s. 1–36.

Chomskis V., *1613 m. Lietuvos žemėlapis. Jo analizė ir vertinimas Lietuvoskartografinio vaizdo raidoje. Disertacija geografijos mokslų kandidato laipsniui įgyti*, Vilnius 2004.

Фоменко И., 2010, *Итоговая карта Московии XVI века из собрания ГИМ: Новое описание Северных регионов, включая Московию* […] *Ян и Лука Дутекумы (1562–1572)*, Москва 2010.

Hooker B., *New Light on Jodocus Hondius' Great World Mercator Map of 1598*, „The Geographical Journal", 1993, vol. 159, no. 1.

Koeman C. i in., *Commercial Cartography and Map Production in the Low Countries, 1500 – ca. 1672*, w: *The History of Cartography*, vol. III: *Cartography in the European Renaissance*, ed. D. Woodward, Chicago 2007.

Łuczyński J., *Analiza dokładności mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r., tzw. radziwiłłowskiej, na podstawie siatki zniekształceń*, „Polski Przegląd Kartograficzny", 2001, t. 33, nr 4, s. 365–371.

Łuczyński J., *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne", 2013, t. 78, z. 1, s. 73–99.

Merczyng H., *Mapa Litwy z r. 1613 ks. Radziwiłła Sierotki pod względem matematycznym i kartograficznym*, „Sprawozdania z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział III, Nauk Matematycznych i Przyrodniczych", 1913, R. 6, z. 6, s. 431–438.

Rastawiecki E., 1846, *Mappografia dawnej Polski*, Warszawa 1846.

Rėklaitis P., 1972, *Du Vilniaus vaizdo tipai XIV-XIX amžių grafikoje*, „Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija – Suvažiavimo Darbai", 1972, vol. 7, s. 291–304.

Спірыдонаў М., *Беларусь на карце Вялікага Княства Літоўскага 1613г.*, „З глыбіні вякоў. Наш край: Гіст. – культуралаг", зб. Вып. 2, Мінск 1997.

Wiszniewski M., *Historia literatury polskiej*, t. VII, Kraków 1845.

The „Radziwiłł" map as a source for the presentation of the territory of the Grand Duchy of Lithuania on Willem Blaeu's map of Europe (1608)

Aliaksei Adamovitch
Kraków
ORCID: 0000-0002-3528-1370
alex@adamovitch.eu

Wall maps published in the Netherlands during the late 17th and early 18th centuries have not been thoroughly studied by historians concerning the origin of cartographic material related to the territory of the Grand Duchy of Lithuania. This conclusion is supported by a prolonged debate spanning almost a century regarding the prime meridian on the map of the Grand Duchy of Lithuania published by Willem Blaeu in 1613. Had wall maps authored by Hessel Gerritsz and issued by Willem Blaeu been known, this discussion would have been rendered irrelevant. Beginning in 1608, Hessel Gerritsz had determined that the prime meridian on his maps would pass through the peak of Teide on the Canary Islands.

An analysis of fifteen world wall maps published by various Amsterdam-based publishers from 1592 to 1612 revealed that cartographers primarily relied on the Mercator map of 1554 when delineating the territory of the Grand Duchy of Lithuania. Analyzing wall maps from 1613 to 1700 further confirmed the lack of changes in the territory of the Grand Duchy of Lithuania over the decades. Even after the publication of the map of Lithuania in 1613, the territory of the Grand Duchy of Lithuania remained unchanged and continued to be based on the same Mercator map from 1554. Moreover, it was established that Hessel Gerritsz used the same sources for the territory of the Grand Duchy of Lithuania on his „Europa" (1608) and „Grand Duchy of Lithuania" (1613) maps, which lends support to Alexandrowicz's hypothesis about the existence of an earlier version of Radziwiłł's map predating the one from 1613.

An analysis of the borders of the Grand Duchy of Lithuania on Blaeu's 1608 map allows for the formulation of another hypothesis that the original Makowski map from 1603 depicted a larger area, including the lower course of the Dnieper River, which was directly added to the map.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, history of cartography, Tomasz Makowski, Willem Blaeu's map of Europe (1608)